

A múlt, a jelen és a történész

Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*.

Kalligram, Budapest, 2016. 299 oldal.

„A téma és a feldolgozás módja a határátlépés körébe utalja ezt a könyvet” – kezdi Gyáni Gábor új könyvének bevezetőjét. A szerző szerint a kötet a történettudomány és a *memory studies* határát feszegeti (12),¹ elsősorban az előbbi irányából, hiszen „szerzője maga is historikus” (11). Ez a szakmai öntudat végig jelen van a könyvben, sőt, sokszor viszonyítási alap, ami kérdésfelvetéseket implicál, és meghatározza a válaszadás módját.

A könyv az egyéni és a kollektív emlékezet, valamint a történelem kapcsolatát járja körül, ezen keresztül pedig a történész társadalomban betöltött szerepét helyezi a középpontba. A zömében az utóbbi pár évben keletkezett, az újabb kiadáshoz összefüggő rendbe ágyazott szövegekből álló kötetet úgy is értelmezhetjük, mint sajátos ars poeticát: a szerző saját szakmájának a helyét keresi a 2010-es évek Magyarországon és Európájában.

A múlthoz való történetírói viszony meghatározásakor Gyáni Gábor nem csupán a társadalomtudományok megközelítéseit veszi alapul, hanem kiemelt szerepet kap a politika által képviselt nézőpont is. Amíg a történész megérteni és magyarázni akarja a múltat, addig a politika felhasználja azt céljai érdekében (126). A két megközelítés egymáshoz való viszonya vissza-visszatérő kérdés a könyvben, amihez Gyáni bátran nyúl hozzá, sokszor a jelenkori Magyarországon játszódó folyamatokat is bevonva az elemzésbe.

Az aktuális, politikai vitákat is kiváltó ügyek felelegetése és a véleményformálás² egyes pontokon lehetővé teszi az adott szövegek politikai állásfoglalásként való olvasatát is. Ezt az értelmezést választotta Pető Iván is, aki a *Mozgó Világ*ban mutatta be a kötetet:³ a háromoldalas írás az aktuális közéleti témákat kiemelve kiegészíti és értelmezi Gyáni szövegeit. Az *Élet és Irodalomban* is megjelent egy könyvismertető, Deczki Sarolta tollából,⁴ amelyben az irodalmár a „laikus” olvasók figyelmébe ajánlja a kötetet. Az, hogy két közéleti-kulturális folyóiratban is jelent meg ismertető a könyvről, azt mutatja, hogy *A történelem mint emlék(mű)* nemcsak a szakmai közönség, hanem a tágabb érdeklődői kör figyelmét is magára vonta.

¹ A két tudományt az választja el egymástól Gyáni szerint, hogy „a memory studies főként vagy kizárólagosan a mindenkori jelen emlékezeti gyakorlatával foglalkozik” (12), míg a történettudomány a múlt emlékezetével is.

² Néhány, a politika felől is értelmezhető kérdés közvetlen megjelenítése: a Veritas Intézet létrehozása (127), a Szabadság téri emlékmű (131), 1956 emlékezetének változása 2010 után (233).

³ Pető Iván 2016: A múlt használata. *Mozgó Világ* (42.) 10. 110–113.

⁴ Deczki Sarolta 2016: Az emlékezet tudománya. *Élet és Irodalom* (60.) 39. 24–25.

A kötet két részre oszlik. Az első hat tanulmány a fogalmi kereteket jelöli ki, elméleti kérdéseket jár körül, a második tanulmánycsoport pedig *A kollektív emlékezet toposzai* címmel esettanulmányokat hoz, a 20. századi eseményekre való emlékezés vizsgálatára mutat példákat. Az utolsó tanulmány (*Az európai kollektív emlékezet állása és perspektívái*) több szempontból is különleges: egyrészt ez az egyetlen írás, ami nem jelent meg korábban máshol, másrészt pedig nem a múltat, hanem – történéstől szokatlan módon – a jövőt veszi górcső alá.

A következőkben néhány tanulmányt emelek ki, és ezeken keresztül mutatom be a kötet főbb megállapításait. Az első, *Történelem vagy (csupán) emlékezet?* című szöveg arra keresi a választ, hogy „miként alakult a történelmi emlékezet sorsa” (23), és e kérdéstől jut el a történész feladatán való gondolkodáshoz. Reinhart Koselleck alapján a modern történelmi időtudat 18. századi kialakulásától, a professzionális történettudomány létrejöttének egyik feltételétől indítja Gyáni az áttekintést. A 20. század komoly fordulatot hozott e témában: a totális diktatúrák által átformált, a politikai céloknak alárendelt emlékezet gyors térnyerése maga alá gyűrte a történészek által vázolt múltképet, és rávilágított arra, hogy nem csak tudományos formában létezhet történelem. Ekkor született meg a *kollektív emlékezet* tudományos fogalma (Halbwachs), és teret adott a *memory boom*nak, amelynek hatására az emberek számára a kollektív vagy egyéni emlékezet vált újra a múlt hordozójává. Az így létrejövő *public history*ra mint jelenségre két történészi válasz lehetséges Gyáni szerint: a kollektív emlékezet elutasítása, vagy pedig annak az elfogadása, hogy nem a történész a múlt egyetlen letéteményese. A szerző ez utóbbi megoldást javasolja: „Könyvünk ennek az újfajta, mondhatni modern kollektív emlékezetnek a tényszerűen megragadható genezisébe igyekszik bevezetni az olvasót. [...] A történész munkája itt főleg abban áll, hogy igyekezzék rekonstruálni ezen kollektív emlékezeti entitások természetét, és megállapítani közvetlen történelemformáló erejüket.” (34.)

A kollektív emlékezet témakörében maradandót alkotott, megkerülhetetlen szerzők (például Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Jan Assmann) művei alapján Gyáni a következő megállapításra jut: „Számomra úgy tűnik, hogy nem az emlékezés, a kollektív emlékezet, hanem egyes-egyedül az emlékezet politikai felhasználása, a memória hatalmi célok érdekében való instrumentalizálása, a hatalmi felejtetés képezi előadásuk voltaképpeni tárgyát.” (37.) Kategorikusan elvlasztja tehát az állami emlékezetpolitikától a kollektív emlékezetet, ez utóbbit pedig több „az egyén, a közösség és a hatalom alkotta történelmi erők” (192) által létrehozott entitásnak tartja.

Az elméleti blokkon belül külön tanulmány foglalkozik a traumával. A *Kulturális trauma: adott vagy teremtett?* című írás gondolatmenete Sigmund Freud műveiből indul ki, majd néhány oldal után Jeffrey C. Alexander nézeteire tér rá. Alexander értelmezése és néhol kritizálása képezi a szöveg velejét, közel tíz oldalon keresztül. Az, hogy egy tanulmány egy-két szerző értelmezésén alapuljon,

nem idegen Gyánitól, a kötetben több írás is hasonló módon épül fel.⁵ Ezeknek a szövegeknek meglátásom szerint nem is feltétlenül az a céljuk, hogy a címben jelzett kérdést/témát körüljárják, hanem a kiválasztott szerző nézeteinek az ismertetése, a külföldi szerzők gondolatainak a magyar tudományos diskurzusba való beemelése. Alexander a traumát „társadalmi úton közvetített attríbutió”-nak tartja (90). Véleménye szerint egy esemény nem lehet traumatikus, hanem utólag a közösség alakítja traumává. A folyamat ágensei határozzák meg a valós vagy akár fiktív eseményhez való viszonyt, és ezzel együtt azt is gyakran megjelölik, hogy mi tudja gyógyítani a trauma hatásait. Egy esemény traumává válása és az erről való beszéd identitásképző erővel bír, és az is traumatizálódik, aki közvetlenül nem is érintett a megrázkódtatásban.

Az első, elméleti rész zárótanulmánya (*A történelem jelentése és politikai haszna*) igen fajsúlyos, fontos szöveg. Gyáni Gábor a történészek és a politikusok „történelmét” veti össze, tehát a múltat megérteni és magyarázni akaró hozzáállást a múltat felhasználni akaró attitűddel. Nietzsche a „tudományos történetírás” fogalmából indul ki, amit annak az ideálnak tart, aminek a történészek igyekeznek megfelelni, de teljes mértékben ez lehetetlen. Giovanni Levit idézve amelletttör lándzsát, hogy az akadémiai történetírásnak mindig van egy tőle elválaszthatatlan politikai dimenziója, aminek a felhasználása akár tudatosan, akár nem, de hozzájárult egyéni és csoportidentitásokhoz. A tudományos diskurzus többek közt az iskolai történelemtanításon keresztül hatást gyakorol a közgondolkodásra. „Akkor tetőzik a történelem politikai használata, amikor az állam – törvény útján – egyszer csak kötelezővé teszi egy bizonyos múlt emlékezetét.” (122.) Ennek példája a nemzeti ünnepek esete, ami a monumentális történetírás nietschei fogalmát követi, a történetírás pedig „a kommemorációs rituálé politikai cselekvésorának a pusztá kiszolgálójává silányul” (123). A történelem háttérbe szorul, és ahogyan a múlt, a történettudomány is csak eszköz lesz a politika kezében.

A politika úgy jelenik meg ebben a gondolatmentben, mint a történelmi narratíva önkényes és teljhatalmú megalkotója, ami magáévá teszi az „emlékezés kötelességét. [...] többé nem a történészek írják a történelmet, hanem a politika diktálja. [...] A kommemoráció semmilyen formája sem szolgálja a múlt tudományos megismerését, sőt a legfőbb gátja annak, hogy kibontakozzon a történészek »igaz« történelme.” (124.) Bár a 20. század végére a múltnak e típusú felhasználása háttérbe szorult, és a tömegdemokráciák inkább a szabadságjogok kiterjesztéséhez, valamint a szociális intézményrendszerhez nyúltak hatalmuk legitimálásához, a diktatúrák továbbra is szívesen állítják középpontba a múlt kultuszát.

Összebékíthető-e a politikus és a történész történelme? Mivel nincs objektív történeti igazság, csak különböző nézőpontokból elmesélt történetek, egy ilyen

⁵ Például az *Esemény és narratíva: a múlt és a jelen mint nézőpont* című írás David Carr szövegeire épül, az *1945 mint (csupán) emlékezeti cezúra* fő kérdését pedig egyedül Tony Judta támaszkodva válaszolja meg Gyáni.

nézőpontnak a jelenben való felhasználása nem hamisítja meg a múltat – így a tudományos és a politikai attitűd nem feltétlenül zárja ki egymást. A gondolatmenet e pontján érkezünk meg napjaink Magyarországra. Gyáni a Veritas Történetkutató Intézet névválasztását mint az államhatalom történelemszemlé-
tének jelképét kritizálja. Ha egy adott nézőpontot objektív igazságként mutat be a politika, ahogyan azt az intézet neve sugallja, azzal az összes többit hamisnak bélyegzi. Ezzel a politikai használhatóság válik a történelmi igazság megfogalmazásának alapjává, ami kizárja a többi, „hamis” nézőpontot. Az intézet ilyen néven való létrehozása nemcsak a történészek és politikusok közé húz éles választóvonalat, hanem a történészársadalmat is megosztja. „Az egyik oldalra azok kerülnek, akik jottányit sem engednek a történetírói ethosz, a szakmai identitás kívánalmaiból; a másik oldalra pedig azok sodródnak, akik a történészi hivatás gyakorlását aktuális politikai meggyőződésüknek és alkalmankénti politikai céljaiknak rendelik alá.” (128.)

Ezzel a mondattal Gyáni kollégáinak egy részét is kemény vádakkal illeti, de a Veritason keresztül elsősorban a jelenlegi kormányzat történelemszemlé-
lete áll kritikáinak középpontjában. A tanulmány utolsó oldalai is a mai magyar emlékezetpolitikáról szólnak. A valamely külső erőszak áldozataként megjelenő, dicső múltú ország képe Berlusconi Olaszországában és Jucsenko Ukrajnájában ugyanúgy megjelent, mint a csak „2010 óta regnáló kormány”-ként hivatkozott Orbán-kabinetre (131). A záró gondolat a történészek történelmének és a múlt politikai használatának eltávolodásának veszélyeire hívja fel a figyelmet.

A kötet második részében esettanulmányok, a 20. századra való emlékezés kiemelt pontjai kaptak helyet. Az 1956-os forradalom és a holokauszt emlékezete több tanulmányban is előkerül, de Gyáni külön írásban foglalkozik az I. világháború emlékezetével vagy az ügynökkérdéssel is. A kötet zárótanulmánya (*Az európai kollektív emlékezet állása és perspektívái*) nem a múlttal, hanem lehetséges jövőképek bemutatásával foglalkozik. Az írás a nemzeti emlékezetnél tágabb kategóriát, az európai emlékezet (és identitás) irányát és lehetséges jövőjét járja körül. De mik (lehetnének) a sarokkövei egy európai emlékezetnek? A mai Európa és az Európai Unió születése nem választható el a II. világháborútól és a hozzá kapcsolódó holokauszttól. A közös kulturális emlékezet megteremtése céljából létre is jött egy EU-s szerv, az ITF (*International Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research*), aminek az egyik célja a közös emlékezet megteremtése. A közös európai identitást emberirtáshoz és háborúhoz kötni nem túl szerencsés, de Gyáni úgy látja, hogy nincs más, ami alapul szolgálhat. Amin változtatni lehet, az a megközelítés: jelenleg csak az áldozatok nézőpontja jelenik meg az elbeszélésekben, a tetteket több mint fél évszázad elteltével is bíróság elé állítják, a be nem avatkozó szereplőkről pedig egyáltalán nincs szó a közbeszédben. A szerző ezeknek a szempontoknak az összefonásában látja a jövő lehetőségét.

Az európai identitás esetében felmerül a kérdés, hogy ez a konstrukció miként viszonyulhat a nemzeti identitáshoz. A nemzethez tartozás Pataki Ferenc

szerint „egyike a legmélyebben gyökerező identitáskötelékeknek” (276), amit Gyáni finoman megkérdőjelez, ugyanakkor úgy gondolja, hogy belátható időn belül nincs esély arra, hogy a nemzeti emlékezet helyébe más kerüljön, csupán kizárólagos egyeduralma változhat egy európai, kozmopolita emlékezettel kiegészülve. „A kettő együtt létezik, de nem feltétlenül zárja ki egymást, sőt éltető elemük a kölcsönhatás” (298) – ezzel a gondolattal zárul a kötet.

A történelem mint emlék(mű) olyan történeti szakmunka, ami egyidejűleg szól a múlttól, illetve a múlthoz való viszonyról, és közben határozott mondanivalóval rendelkezik a jelenre, sőt a jövőre vonatkozóan is. Gyáni Gábor a történelmi szakmai szempontokat mindvégig szem előtt tartva olyan kötetet hozott létre, ami nemcsak az emlékezettel foglalkozó kutatók figyelmére, hanem a nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat. Ezt valószínűleg érzékelt a szerző és a szerkesztő is, talán ennek tudható be, hogy az egyes szövegek sűrűn lábjegyzeteltek, és széles szakirodalmi bázisra épített a szerző, de sem a tanulmányok végén, sem a kötet végén nincs összegyűjtve a felhasznált irodalom.

A szövegeknek a jelen Magyarországhoz való szoros kapcsolódása miatt a kötet az egymástól távolodni látszó történetírói és emlékezetpolitikai diskurzus közelítéseként is értelmezhető – ez a törekvés mindenképp érdemes a továbbgondolásra, megvitatásra. Gyáni kilépett a csupán a múlt értelmezését vállaló történelmi szerepből, és a tudományos, kritikai hozzáállás megtartása mellett a múltat alapanyagként felhasználva valójában a jelenről beszél. Végző soron ez a történelmi feladata.

Bayer Árpád